

MAGDALENA KARDACH
Poznań

POSZUKIWANIE NOWEGO SAMOOKREŚLENIA NA PODSTAWIE ANALIZY AUTOBIOGRAFICZNEJ LITERATURY NIEMIECKIEJ PO PRZEŁOMIE

Pomimo faktu, iż od momentu historyczno-politycznego przełomu lat 1989/1990, który doprowadził do zjednoczenia Republiki Federalnej Niemiec i Niemieckiej Republiki Demokratycznej, minęło już dwadzieścia lat, tematy, mające na celu literacką recepcję nowej sytuacji społeczno-politycznej powstałej w wyniku tych zdarzeń, zaliczają się niezmiennie do najczęstszych motywów występujących w najnowszej literaturze niemieckiej po zjednoczeniu Niemiec. Mają one na celu literacką recepcję tożsamości obywateli niemieckich, która w czasie przełomu nierzadko podlegała nowym wpływom, przemianom i kryzysom.

Niniejszy artykuł prezentuje kompaktową analizę procesu przeobrażeń w sferze tożsamości i mentalności w społeczeństwie zjednoczonych Niemiec na podstawie analizy odzwierciedlenia tych zjawisk w autobiograficznej literaturze niemieckiej po przełomie. Został on przygotowany na podstawie badań prowadzonych w latach 2000-2006 nad zagadnieniem powstania nowej tożsamości i mentalności w społeczeństwie zjednoczonych Niemiec¹.

Wobec wydarzeń związanych ze zjednoczeniem obu państw niemieckich w licznych debatach publicznych stawiane jest pytanie, czy procesy te zostały również odzwierciedlone w najnowszej literaturze niemieckiej. Z punktu widzenia badań literaturoznawczych interesujący jest proces zbadania nie tylko faktu, czy najnowsza literatura niemiecka jest zwierciadłem owych zdarzeń, lecz również to, w jaki sposób następuje estetyczna i literacka refleksja nad nimi.

Perspektywa dwudziestu lat, które upłynęły od momentu zjednoczenia obu państw niemieckich, jest zbyt krótka, aby wyciągać jednoznaczne i daleko idące wnioski na temat ukształtowania się nowego rodzaju tożsamości niemieckiej, powstałej w wyniku konieczności zasymilowania się dwóch tak bardzo odmiennych społeczeństw niemieckich: dotychczasowej Republiki Federalnej Niemiec oraz Niemieckiej Republiki

¹ M. Kardach, *Auf der Suche nach einer neuen Selbstbestimmung. Identitäts- und Mentalitätswandel in der autobiographisch inspirierten Literatur nach der „Wende“*. Frankfurt am Main [w przygotowaniu do druku].

Demokratycznej. Biorąc jednak pod uwagę znaczenie zdarzenia historycznego, jakim było zjednoczenie obu państw niemieckich po okresie czterdziestu lat podziału oraz intensywność oddziaływania skutków tego zdarzenia na samych Niemców, analiza taka, przeprowadzona w dwadzieścia lat po zjednoczeniu Niemiec, jest ważnym bilansem i dokumentem, jak procesy te były widziane i oceniane z perspektywy upływu tego niedługożycia czasu, zarazem jednak tego, w którym podlegały one najintensywniejszej recepcji.

Zjednoczenie Niemiec jest wydarzeniem o wielkiej wadze historycznej. Zapewne wielu badaczy, z różnych dziedzin, będzie podejmowało próbę zbadania kolejnych aspektów tych wydarzeń z innej perspektywy czasowej i badawczej. Fakt istnienia intensywnego dyskursu nad tożsamością zjednoczonych Niemców w obszarze badań nauk socjologicznych i politycznych² skłonił mnie do postawienia pytania, czy dyskurs taki ma miejsce również w literaturoznawstwie i jak ze swoimi wnioskami plasowałby się on w stosunku do istniejącego już socjologiczno-politycznego dyskursu tożsamościowego.

Analiza istniejącego stanu badań nad tożsamością i mentalnością Niemców po zjednoczeniu upoważnia do stwierdzenia, że oprócz bardzo dużej liczby publikacji w postaci opracowań książkowych, artykułów prasowych oraz udokumentowanych wypowiedzi w mediach, które tworzą szeroko pojęty dyskurs tożsamościowy w obszarze socjologiczno-politologicznym, istnieją również publikacje literaturoznawcze³, które można

² Liczne publikacje na temat tożsamości indywidualnej i zbiorowej potwierdzają fakt istnienia intensywnego dyskursu nad tożsamością. Artykuły informacyjne oraz wskazówki dotyczące literatury na temat tożsamości znajdują się w następujących publikacjach: R. D. Ashmore, L. Jussim (Hg.), *Self and Identity. Fundamental Issues*, New York/Oxford 1997; A. Assmann, H. Friese (Hg.), *Identitäten*, Frankfurt/M. 1998; C. Calhoun, *Social Theory and the Politics of Identity*, Oxford/Cambridge 1994; H. P. Frey, K. Hausser (Hg.), *Identität. Entwicklungen psychologischer und soziologischer Forschung*, Stuttgart 1987; H. Keupp, R. Höfer (Hg.), *Identitätsarbeit heute. Klassische und aktuelle Perspektiven der Identitätsforschung*, Frankfurt/M. 1997; B. Liebsch (Hg.), *Hermeneutik des Selbst – Im Zeichen des Anderen*, Freiburg/München 1999; L. Niethamer, *Kollektive Identität. Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur*, Reinbeck 2000; M. Quante (Hg.), *Personale Identität*, Paderborn 1999; J. Straub, J. Renn (Hg.), *Transitorische Identität. Der Prozesscharakter des modernen Selbst*, Frankfurt/M./New York 2002; Ch. Taylor, *Sources of the self. The Making of Modern Identity*, Cambridge/Mass. (dt. *Die Quellen des Selbst. Die Entstehung der neuzeitlichen Identität*, Frankfurt/M.) 1989; H. Willems, A. Hahn (Hg.), *Identität und Moderne*, Frankfurt/M. 1999.

³ Spośród znaczącej liczby publikacji warto zwrócić uwagę na następujące pozycje: V. Wehdeking, *Mentalitätswandel in der deutschen Literatur zur Einheit. (1990-2000)*. „Philologische Studien und Quellen”, H. 165, Berlin 2000; F. Cambi, A. Fabrini (Hg.), *Zehn Jahre nachher. Poetische Identität und Geschichte in der deutschen Literatur nach der Vereinigung*, Trento 2002; H. Detering, H. Krämer (Hg.), *Kulturelle Identitäten in der deutschen Literatur des 20. Jahrhunderts*, 1998; U. Beitter, *Literatur und Identität. Deutsch-deutsche Befindlichkeiten und die multikulturelle Gesellschaft*, New York 2000; M. Neumann (Hg.), *Erzählte Identitäten*, München 2000; W. Reese-Schäfer (Hg.), *Identität und Interesse. Der Diskurs der Identitätsforschung*, Opladen 1999; F. Th. Grub, *Wende' und ‚Einheit‘ im Spiegel der deutschsprachigen Literatur*. Band 1: *Untersuchungen*. Band 2: *Bibliographie*, Berlin/New York 2003; G. B. Szewczyk (Hg.), *Einheit versus Vielheit. Zum Problem der Identität in der deutschsprachigen Literatur*, Katowice 2002; J. Jabłkowska, M. Półrola (Hg.), *Nationale Identität. Aspekte, Probleme und*

zakwalifikować jako składnik dyskursu na temat refleksji nad tożsamością i mentalnością niemiecką, mających miejsce w literaturze niemieckiej ostatnich dwudziestu lat. Zdecydowana większość opracowań i analiz na temat tożsamości i mentalności została przeprowadzona jednak w sposób intuicyjny, nie bazując na konkretnym systemie definicji i pojęć, który pozwoliłby na opisanie badanych zjawisk przy wykorzystaniu ustalonego wcześniej kanonu kategorii badawczych.

Próbie zbadania i opisania wspomnianych zjawisk i zmian, które miały miejsce w tożsamości i mentalności zjednoczonych Niemców, podjęto na podstawie analizy opisu tychże zjawisk w literaturze niemieckiej, według ściśle określonego i zdefiniowanego systemu kategorii badawczych. Kanon kategorii badawczych został skonstruowany po zapoznaniu się z utworami literackimi i w ten sposób dobrany, aby stworzyć siatkę pojęć, które umożliwiają zdiagnozowanie i opisanie literacko przetworzonych procesów w wybranych utworach prozy niemieckiej.

Dwie kategorie badawcze wyznaczają główną oś dla przeprowadzenia badań. Są nimi tożsamość i mentalność. Na decyzji wyboru wspomnianych kategorii badawczych zaważyły wnioski, które były wynikiem analizy dyskursywnych tekstów pochodzących z różnych dziedzin badawczych (socjologia, kulturoznawstwo, politologia), wpisujących się w szeroko rozumiany dyskurs tożsamościowy, prowadzony w Niemczech po 1990 r., które w przeważającej większości wskazywały na fakt, że istniejące mentalne różnice pomiędzy Niemcami Wschodnimi i Zachodnimi są punktem wyjścia dla wszelkich zmian zachodzących w tożsamości obywateli niemieckich, po zjednoczeniu.

W poszukiwaniu pojęciowej bazy dla kategorii analitycznej tożsamości zostały przyjęte założenia, że tożsamość jest fenomenem badawczym plasującym się zdecydowanie w obszarze nauk socjologicznych, na konstytuowanie się którego największy wpływ mają interakcje społeczne. Niemniej jednak w kontekście naszych rozważań interesuje nas fenomen tożsamości badany przy wykorzystaniu źródeł literackich, dlatego też niezbędne było połączenie konceptów teoretycznych właściwych dla pojęcia tożsamości, wywodzącego się z dziedziny literaturoznawczej oraz kulturowo-socjologicznej. Analiza nie może zostać oparta na konstrukcji sztywno zdefiniowanych pojęć badawczych, ograniczających się jedynie do jednej dziedziny, ponieważ bardzo zawęziłoby to proces poznawczy, a w przypadku tożsamości jest to wręcz niemożliwe, ponieważ – jak zostało już wspomniane – pojęcie to definiowane jest na styku szeroko pojętych nauk humanistycznych. Dlatego na potrzeby badania przyjęta została koncepcja teoretyczna, która opiera się na przekonaniu, iż sztywne granice pomiędzy naukami humani-

---

Kontroversen in der deutschsprachigen Literatur, Łódź 1998; D. Heinrich, *Nach dem Ende der Teilung. Über Identitäten und Intellektualität in Deutschland*, Frankfurt/M. 1993; H. Meulemann, *Werte und Wertewandel. Zur Identität einer geteilten und wiedervereinten Nation*, Weinheim 1996; L. Probst, Heinrich-Böll-Stiftung (Hg.): *Differenz in der Einheit. Über die kulturellen Unterschiede der Deutschen in Ost und West. 20 Essays, Reden und Gespräche*, Berlin 1999; D. Heinrich, *Nach dem Ende der Teilung. Über Identitäten und Intellektualität in Deutschland*, Frankfurt/M. 1993; M. Mitscherlich, I. Runge, *Der Einheitschock. Die Deutschen suchen eine neue Identität*, Düsseldorf 1995; W. Reese-Schäfer (Hg.), *Identität und Interesse. Der Diskurs der Identitätsforschung*, Opladen 1999.

stycznymi nie istnieją⁴, a inspiracją do konstrukcji siatki pojęć były modele badawcze, bazujące na wzajemnym przenikaniu się pojęć teoretycznych z różnych dziedzin nauk humanistycznych.

W centrum zainteresowania pozostaje więc tożsamość, jako system norm i zachowań, wykształcony w wyniku przenikania się procesów pomiędzy kulturą, społeczeństwem i jednostką, które to wyznaczają nasze reakcje w konkretnych sytuacjach społecznych. Tożsamość nie jest traktowana jako wielkość statyczna, lecz jako dynamiczny proces, który rozwija się i zmienia przez okres całego życia jednostki, w zależności od wpływu i oddziaływania na nią różnych zdarzeń. W procesie badań przyjęte zostało założenie, że tożsamość, jako wielkość dynamiczna, zmienia się przede wszystkim pod wpływem procesów związanych z czasem przełomu i wynikających z niego społecznych zmian⁵. W centrum zainteresowania badawczego znajduje się zarówno tożsamość indywidualna, jak i zbiorowa, w ramach której wyróżniona zostaje tożsamość narodowa. Tożsamość ostatecznie zostaje zdefiniowana jako kluczowy proces wzajemnego oddziaływania jednostki i społeczeństwa, przy czym nie należy pomijać wpływu instytucji, które pozostają nie bez znaczenia w procesie budowania tożsamości⁶.

Ważną definicję tożsamości dostarcza Anthony Giddens. Zakłada on, że „każda jednostka buduje swoją tożsamość jako trajektorię od przeszłości do antycypowanej przyszłości”⁷. Oznacza to, że jednostka modeluje swoją przeszłość, biorąc pod uwagę własne oczekiwania w odniesieniu do przyszłości. Ta koncepcja została przyjęta jako najbardziej odpowiednia do zbadania tożsamości na podstawie utworów najnowszej prozy literackiej, zawierających wątki autobiograficzne.

Równie ważną kategorią badawczą w procesie oceny zmian w tożsamości i mentalności społeczeństwa niemieckiego po przełomie jest habitus społeczny, określony na podstawie definicji Pierre’a Bourdieu⁸. Na kształtowanie się habitusu społecznego ogromny wpływ mają instytucje, które sterują socjalizacją człowieka, przy czym

⁴ W ciągu ostatnich lat coraz więcej naukowców opowiada się za interdyscyplinarnym podejściem do badań w naukach humanistycznych. W Niemczech *Kompendium historii kulturowej* autorstwa Ute Daniel uważane jest za swego rodzaju przewodnik i standard dla takiego prowadzenia badań: U. Daniel, *Kompendium Kulturgeschichte: Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*, Frankfurt/M. 2001. Natomiast opublikowany w 2004 r. *Handbuch Kulturwissenschaften* to résumé, tego w jaki sposób interdyscyplinarne podejście do badań zmieniło nauki literaturoznawcze: F. Jaeger, J. Straub, *Handbuch der Kulturwissenschaften*. Band 2. *Paradigmen und Disziplinen*, Stuttgart, Weimar 2004, s. 615-637.

⁵ Por. P. Szotmpka (red.), *Imponderabilia wielkiej zmiany*, Warszawa 2000.

⁶ Arnold Gehlen oraz Alois Hahn dowodzą w swoich badaniach, jak znaczący wpływ mają instytucje na budowanie tożsamości. Por. A. Gehlen, *Studien zur Anthropologie und Soziologie*, Neuwied 1963 oraz A. Hahn, *Identität und Selbstthematisierung*, w: V. Kapp (Hg.), *Selbstthematisierung und Selbstzeugnis: Bekenntnis und Geständnis*, Frankfurt/M. 1987, s. 9-24.

⁷ A. Giddens, *Modernity and Self Identity. Self and Society in Late Modern Age*, Stanford 1991. Wydanie polskie: *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Przeł. A. Szulczyka, Warszawa 2002, s. 95.

⁸ P. Bourdieu, *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*, Frankfurt/M. 1987, s. 85.

socjalizacja rozumiana jest jako procesy, które prowadzą do przyswojenia sobie przez jednostkę społeczną norm, wartości oraz wzorców zachowań, które funkcjonują w danym społeczeństwie⁹.

Drugą kategorię badawczą, wokół której ogniskowały się opisywane tu badania, stanowi mentalność. Kategoria ta w sposób naturalny dopełnia możliwości badawcze kategorii tożsamości. Konceptyjną podstawę teoretyczną pojęcia mentalności dostarcza model stworzony przez Egona Flaiga¹⁰. Mentalność rozumiana jest jako zbiór wykształconych stałych wzorców zachowań i wyobrażeń, zaś cechy mentalne wyznaczają wzory reakcji w konkretnych sytuacjach społecznych, również w sytuacjach kryzysów społecznych i sytuacjach szczególnie stresowych, w których znaleźli się obywatele niemieccy w związku z procesem zjednoczenia obu państw niemieckich.

Po lekturze obszernej części utworów niemieckiej prozy, zajmującej się recepcją literacką procesów związanych ze zjednoczeniem Niemiec i okresem przełomu, która została opublikowana w latach 1990-2005, wybrano literaturę, która posłużyła za materiał badawczy.

Opierając się na dwóch kategoriach wyboru wyselekcjonowano utwory literatury niemieckiej, które posłużyły do przeprowadzenia badań.

Pierwszą kategorię wyboru prozy stanowi generacja¹¹. 1968, 1978 oraz 1989 to kolejne lata, w których autorzy wybranych utworów literackich wkroczyli w dorosłe życie. Oznacza to, że autorzy analizowanych utworów autobiograficznych zostali ukształtowani przez odmienne warunki historyczne i kulturowe oraz przez różne systemy państwowe, co miało ogromny wpływ na zróżnicowaną recepcję procesów związanych ze zjednoczeniem obu państw niemieckich.

Drugą kategorię wyboru stanowi kryterium autobiograficzne. Umożliwiała ono z jednej strony odniesienie pewnych analizowanych zdarzeń do faktów autobiograficznych, a więc wskazywało na referencyjność tekstów w stosunku do obiektywnej rzeczywistości, z drugiej zaś strony, ponieważ elementy fikcji są obecne we wszystkich analizowanych utworach, dawało większe możliwości interpretacyjne.

Należy podkreślić fakt, że ostateczne wnioski uwzględniają również teksty dyskusyjne, które pozwalają śledzić dyskurs prowadzony wokół tożsamości i mentalności

⁹ Kolejnym etapem w definiowaniu procesu socjalizacji jest rozbiecie jej na socjalizację prymarną – czyli tę, której doświadczamy w naszym najbliższym środowisku – rodzinie, szkole oraz sekundarną – czyli tę kształtowaną przez instytucje. Por.: K. Liebsch, *Identität und Habitus*, w: H. Korte, B. Schäfers (Hg.), *Einführung in Hauptbegriffe der Soziologie*, Opladen 2000, s. 69; R. Jürgen, H.-G. Soeffner: *Lebensführung und Lebensstile – Individualisierung und Vergesellschaftung im Prozess der Modernisierung*, w: F. Jaeger, J. Rüsen (Hg.), *Handbuch der Kulturwissenschaften. Themen und Tendenzen*, Stuttgart 2004, s. 341-355.

¹⁰ E. Flaig, *Habitus, Mentalitäten und die Frage des Subjekts: Kulturelle Orientierungen sozialen Handels*, w: F. Jaeger, J. Rüsen (Hg.), *Handbuch...*, s. 356-371.

¹¹ Konceptję kryterium generacyjności dostarcza definicja w ujęciu Huberta Orłowskiego. Por. H. Orłowski, *Generationsselfverständnis und Autobiographie*, w: I. Sellmer (Hg.), *Die biographische Illusion im 20. Jahrhundert. (Auto-)Biographien unter Legitimierungszwang*, Frankfurt am Main 2003, s. 143-156, szczególnie: 147-153.

w zjednoczonych Niemczech i porównywać go z wnioskami uzyskanymi w wyniku analizy wymienionych utworów literackich.

Do analizy literackiej zostało wybranych sześć utworów autobiograficznej prozy niemieckiej, zestawionych według kryterium generacyjnego w następujące pary: powieść wschodnioniemieckiego pisarza Christopa Heina *Von allem Anfang an*¹² oraz powieść pisarza pochodzenia zachodnioniemieckiego Jürgen Beckera *Aus der Geschichte der Trennungen*¹³. Drugą parę utworów literackich stanowią: powieść wschodnioniemieckiego pisarza Ingo Schulzego *Simple Storys*¹⁴, *Ein Roman aus der ostdeutschen Provinz* oraz opowiadanie *NeuLand. Ganz einfache Geschichten*¹⁵ autorstwa Luise Endlich, wywodzącej się z Niemiec Zachodnich. Opowiadanie *Mein erstes T-Shirt* Jacoba Heina¹⁶ oraz *Generation Golf. Eine Inspektion*¹⁷, książka napisana przez Florian Illiesa, stanowią ostatnią parę analizowanych utworów.

Zanim zaprezentuję wyniki badań oraz analizy literackiej wybranych utworów prozy niemieckiej chciałabym jeszcze zwrócić krótko uwagę na kryteria socjalizacji primarnej i sekundarnej, którym podlegali protagoniści przed zjednoczeniem. Aby zrealizować główny zamysł badania – nakreślić tożsamość i mentalne cechy charakteru bohaterów wybranych powieści autobiograficznych oraz zbadać, jakim zmianom podlegały w wyniku zaistnienia nowej sytuacji społecznej – zjednoczenia obu państw niemieckich – należy rozpocząć od opisanie i zdefiniowania cech tożsamościowych i mentalnościowych, z którymi poszczególni bohaterowie literaccy jako obywatele Niemieckiej Republiki Demokratycznej lub Niemieckiej Republiki Federalnej wkraczali w proces zjednoczenia. Reasumując, aby zdefiniować zmiany, zasygnalizować należy punkt wyjściowy i określić, jakie instytucje oraz procesy społeczne i historyczne miały szczególnie ważny wpływ na kształtowanie się tożsamości wschodnio- i zachodnioniemieckiej.

Decydującym zdarzeniem, które miało wpływ na kształtowanie się odmiennych tożsamości oraz mającym swoje następstwa w odmiennych mitach założycielskich obu państw niemieckich, było powołanie do życia dnia 23 maja 1949 r. Niemieckiej Republiki Federalnej i polityczna odpowiedź na to, utworzenie dnia 7 października 1949 r. Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Odtąd obywatele dwóch niemieckich państw kroczyli odmiennymi drogami. Skutkowało to kompletnie różnymi procesami socjalizacji, którym podlegali i w efekcie końcowym wytworzeniem dwóch odmiennych niemieckich habitusów.

Mit założycielski Niemieckiej Republiki Federalnej bazował na dwóch wydarzeniach¹⁸. Z jednej strony był to nieudany zamach na Hitlera z dnia 20 lipca 1944 r.,

¹² Ch. Hein, *Von allem Anfang an. Roman*, Berlin 1997.

¹³ J. Becker, *Aus der Geschichte der Trennungen. Roman*, Frankfurt am Main 1999.

¹⁴ I. Schulze, *Simple Storys. Ein Roman aus der ostdeutschen Provinz*, Berlin 1998.

¹⁵ L. Endlich, *NeuLand. Ganz einfache Geschichten*, Berlin 1999.

¹⁶ J. Hein, *Mein erstes T-Shirt*, München 2001.

¹⁷ F. Illies, *Generation Golf. Eine Inspektion*, Berlin 2000.

¹⁸ E. Jäckel, *Das deutsche Jahrhundert. Eine historische Bilanz*, Stuttgart 1996.

z którym Niemcy kojarzyli podstawowe wartości dla utworzenia powojennej demokracji, z drugiej strony natomiast, były to tzw. doświadczenia republiki weimarskiej¹⁹. Z tym hasłem kojarzyli przynajmniej starsi obywatele porażkę demokracji niemieckiej w walce przeciwko dwóm systemom totalitarnym – socjalizmowi narodowemu oraz komunizmowi. Antytotalitarne wnioski, które zostały wysnute na bazie doświadczeń weimarskich znalazły swoje odzwierciedlenie w konstytucji Niemieckiej Republiki Federalnej z dnia 23 maja 1949 r. 5 czerwca 1947 r. został ogłoszony przez amerykańskiego ministra spraw zagranicznych George'a C. Marshalla plan, który nazwę swoją przyjął od jego nazwiska, a który oferował finansową pomoc krajom, które ucierpiały w wyniku zniszczeń II wojny światowej. Ponieważ Związek Radziecki odmówił przyjęcia tej pomocy, jak również powstrzymał inne państwa Europy Wschodniej przed podjęciem środków ze Stanów Zjednoczonych, bardziej intensywna pomoc została udzielona krajom Europy Zachodniej, w tym Niemieckiej Republice Federalnej. Dobre warunki ekonomiczne miały decydujący wpływ na odbudowę kraju, ale również na integrację poszkodowanych. Pomimo iż obszar Niemieckiej Republiki Federalnej otrzymał status strefy okupowanej i nie był mniej zależny od państw alianckich niż Niemiecka Republika Demokratyczna od Związku Radzieckiego, to los tego państwa został zdominowany przez zupełnie inną drogę niż los Niemiec Wschodnich. Główna różnica, która wpłynęła na socjalizację obywateli poprzez instytucje, przejawiała się w odmiennej organizacji państwa. Niemcy Zachodnie rozwijały się jako państwo pluralistyczne, które swoją organizację wzorowało na przykładzie demokracji zachodnich. W tej części Niemiec rozwinęła się tożsamość zachodniemiecka, która bazowała na zdobyczach demokracji zachodnich: na wolności oraz dobrobycie.

Konstrukcja państwa Niemieckiej Republiki Demokratycznej kształtowana była od samych początków na zasadzie kontrastu w stosunku do Niemiec Zachodnich. Przejawiło się to również w micie założycielskim, a mianowicie: NRD jako uosobienie niemieckiego antyfaszyzmu oraz pierwsze robotniczo-chłopskie państwo na niemieckiej ziemi²⁰. Niemieckie państwo wschodnie dystansowało się od przeszłości narodowosocjalistycznej i definiowało się jako zwycięzca, a nie przegrany II wojny światowej. Tradycje robotniczo-chłopskie wywodzone były natomiast z okresu Trzeciej Rzeszy, podczas której – według założycieli NRD – jedynie klasa robotnicza tworzyła ruch antyfaszystowski. Stare ideały tegoż ruchu wymienione zostały wkrótce na ideologię ruchu marksistowsko-leninowskiego, co wkrótce zostało przekute w rzeczywistość państwa totalitarnego. Przywódcy Niemieckiej Republiki Demokratycznej tworzyli podwaliny pod tożsamość wschodniemiecką, negując zachodnie Niemcy jako kapitalistyczne, rewanżystowskie oraz otwarte i akceptujące „obce amerykańskie wpływy”, jednocześnie przeciwstawiając im socjalistyczny

¹⁹ H. A. Winkler, *Deutsche Geschichte vom „Dritten Reich“ bis zur Wiedervereinigung. Der lange Weg nach Westen*, Band II, München 2000, s. 621.

²⁰ E. Jäckel, *Das deutsche Jahrhundert. Eine historische Bilanz*, Stuttgart 1996, s. 308.

postęp i wizję jedynie „prawdziwych” (*deutschnationaler*) Niemiec Wschodnich. Należy jednak podkreślić, że zdecydowana większość obywateli NRD wytworzyła w wyniku wymienionych tu zabiegów państwa jako instytucji tzw. tożsamość podwójną. Na zewnątrz wierni i akceptujący ideologię państwa, w którym wzrastali, poprzez udział w jego państwowych rytuałach, z drugiej zaś strony spoglądający z tęsknotą na dobrobyt i wolność za zachodnią granicą.

Analiza wybranych pozycji literatury autobiograficznej przyczyniła się do odpowiedzi na pytanie, na ile i w jakim czasie mogą zostać zburzone w zjednoczonym społeczeństwie niemieckim te z mozołem budowane mury, które piętrzyły się przez wszystkie lata niemieckiego podziału na wschód i zachód. Na podstawie wybranych utworów literackich można sformułować następujące wnioski.

Jeśli chodzi o analizę utworów najstarszej pary autorów, urodzonych w latach 30. i 40. XX w. Christoha Heina oraz Jürgena Beckera, można stwierdzić, że obaj różnią się pomiędzy sobą w recepcji procesu zjednoczenia, dlatego też w ich utworach zostają uwidocznione odmienne problemy, a cechą łączącą te dwa utwory jest proces wspomnień. W obydwu przypadkach wspomnienia dotyczą okresu dzieciństwa. Przedstawiono intensywny, odmienny proces socjalizacji, który przeszli obaj autorzy, czemu dają wyraz w odmiennych losach swoich bohaterów. Zaskakująco zbieżny jest również pogląd obu autorów na możliwości asymilacji obywateli obydwu zjednoczonych państw niemieckich. Zarówno Christoph Hein, jak i Jürgen Becker są zdania, że asymilacja Niemców zachodnich i wschodnich ze względu na fakt, że bazuje na tak różnorodnych procesach socjalizacyjnych, będzie trwała równie długo, jak miniony okres podziału, a więc, co najmniej czterdzieści lat.

Następna generacja, która została poddana analizie, jest reprezentowana przez autorów, którzy w czasie społecznego przełomu związanego ze zjednoczeniem znajdowali się w środkowej fazie swojego życia, a więc byli w wieku trzydziestu, czterdziestu lat. W tej grupie wiekowej różnice tożsamościowe i mentalne są zdecydowanie najbardziej widoczne. Utwory literackie, na podstawie analizy których zostały wysnute wnioski dla tej generacji, to wspomniana powieść Ingo Schulzega *Simple Storys. Ein Roman aus der ostdeutschen Provinz* oraz opowiadanie Luise Endlich *NeuLand. Ganz einfache Geschichten*. Powieści te ukazują, choć z diametralnie różnych perspektyw, jak bardzo negatywnie zostali doświadczeni procesami przełomu ludzie, którzy znajdowali się w środkowej fazie swojego życia. Jak dowodzi analiza literacka, Niemcy zachodni wychodzą z tej opresji przeważnie obronną ręką, jakkolwiek i oni zostali negatywnie doświadczeni poprzez tę nową sytuację społeczną. Dla wielu Niemców wschodnich nowa rzeczywistość w państwie zjednoczonych Niemiec jest równoznaczna z głębokim kryzysem ich tożsamości.

Analizowana w tym rozdziale przykładowa literatura wskazuje wyraźnie, iż wytworzenie mentalnej jedności i zburzenie przysłowiowych „murów” w głowach osób należących do tej grupy wiekowej, tkwiącej zdecydowanie najbardziej – w porównaniu z najstarszą i najmłodszą generacją poddaną analizie w tej pracy –

w odmiennych systemach wartości, wytworzonych przez różne procesy socjalizacji, będzie wymagało zdecydowanie najwięcej czasu. Aby mogły dokonać się potrzebne zmiany w tożsamości przedstawicieli tej generacji, muszą najpierw zostać przewyżczone głęboko tkwiące różnice w tożsamości i mentalności Niemców zachodnich i wschodnich.

Do najmłodszej generacji, która została poddana analizie na podstawie utworów literackich *Mein erstes T-Shirt* Jacoba Heina oraz *Generation Golf. Eine Inspektion*, Floriana Illies należą Niemcy, którzy urodzili się w latach 70. XX w. Analiza powyższych utworów literackich wykazała, że omawiana generacja w najmniejszym stopniu została doświadczona przez przełom społeczny związany ze zjednoczeniem obu państw niemieckich. Nowa sytuacja nie miała negatywnego wpływu na ich tożsamość. Wobec nowych warunków pozostali oni świadomi własnych możliwości przewyżczenia ewentualnych trudności. Analiza literacka wykazuje pewną zbieżność reakcji na zjednoczenie z najstarszą, omawianą tu generacją. Dwudziestolatki również udają się na poszukiwanie wspomnień własnego dzieciństwa w byłej ojczyźnie, jednak proces ten nie oznacza tęsknoty za konkretną organizacją państwową, lecz za miejscami, z którymi wiążą się wspomnienia beztroskiej młodości i dzieciństwa. Zjednoczenie wewnątrz najmłodszej generacji ma szansę dokonać się na naturalnej drodze codziennego wspólnego życia i bieżącej wymiany doświadczeń.

Reasumując poczynione badania należy stwierdzić, że doświadczenia socjalizacji przebytej w dwóch różnych państwach niemieckich tkwią cały czas głęboko zakorzenione w mentalności omawianych w tej pracy trzech pokoleń generacyjnych. Możliwości dostosowania lub przystosowania się do nowej sytuacji politycznej i społecznej po zjednoczeniu będą różnie przedstawiały się w poszczególnych generacjach Niemców i związane będą z odmiennymi problemami.

Zapewne młodsza generacja będzie miała dużo większe szanse na wzajemną asymilację, w przeciwieństwie do przedstawicieli generacji dojrzałej i średniej, dla których nowa sytuacja wygenerowała poważne problemy, które muszą zostać przewyżczone w życiu codziennym. Jednocześnie można zauważyć, że to Niemcy wschodni stoją przed potrzebą większych zmian w swojej dotychczasowej mentalności, aby zasymilować się z obecnym społeczeństwem zjednoczonych Niemiec.

Płaszczyzny, na których dochodzą do głosu najważniejsze rozbieżności mentalne dotyczą różnic, które nie są związane z odrębnością, wynikającą z różnic regionalnych, kulturowych czy odmiennymi tradycjami, jak na przykład pomiędzy Bawarczykami a Hamburgczykami, lecz wywołane zostały wieloletnim podziałem antagonistycznie nastawionych do siebie obu państw niemieckich.

Fakt wieloletniego podziału jest przyczyną podlegania różnorodnym procesom socjalizacyjnym, które to wytworzyły systemy odmiennych wzorców zachowań i reakcji na te same sytuacje społeczne. Różnice najbardziej uwidaczniają się w nastawieniu do gospodarki rynkowej, w sposobie rozumienia pojęć demokracji i wolności oraz

w odmiennym postrzeganiu relacji pomiędzy jednostką a społeczeństwem. Mają one szansę być niwelowane poprzez intensywną wzajemną komunikację oraz wspólnotę doświadczeń historycznych.

Literaturę można bez wątpienia zakwalifikować jako część składową intensywnie prowadzonego dyskursu literaturoznawczego i socjologicznego wokół niemieckiej tożsamości, który wskazuje na możliwości wzajemnego porozumienia nawet wobec istniejących różnic mentalnych pomiędzy Niemcami Wschodnimi i Zachodnimi. Powinna ona odgrywać rolę pośrednika w komunikowaniu odmiennych doświadczeń, mentalności i tożsamości.

Korzystając z wypracowanej w tym projekcie bazy teoretyczno-metodologicznej, można kontynuować podobne badanie po upływie kolejnych dziesięcioleci, aby na nowo zbadać przebieg zmian w mentalności i tożsamości obywateli zjednoczonego państwa niemieckiego.

ABSTRACT

Despite a twenty-year span since the historical and political breakthrough of 1989/1990 which led to a reunification of the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic, reception of the new socio-political situation invariably belongs to the most frequently recurring themes in post-reunification German literature.

The article brings a compact analysis of the process of transformation in the sphere of identity and mentality in the society of a united Germany, based on an examination of the mirroring of those phenomena in German autobiographical literature after the "breakthrough". The question whether the processes and developments connected with the reunification of the two German states are depicted in the newest German literature is often asked in numerous public debates. From the perspective of literary studies it is interesting to investigate not merely the fact whether the newest German literature mirrors those events, but also the mode of their exploration in aesthetic and literary reflection.